

УДК 930“1939/1945”

**УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

А. В. Угач

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро)

Проаналізовано джерела з історії боротьби радянської контррозвідки проти українських націоналістичних формувань, що представлені в офіційних опублікованих збірниках документів про початкові етапи Другої світової війни (до 22 червня 1941 р. включно).

Ключові слова: радянська контррозвідка; ОУН; НКВС; НКДБ; Друга світова війна; джерела.

Analyzes the sources for the history of the struggle against the Soviet counterintelligence Ukrainian nationalist groups represented in the official published a collection of documents on the early stages of World War II until 22 June 1941 inclusive. The struggle between the Soviet state security and Ukrainian nationalist forces in the first period of the Second World War was very active and did not differ legibility methods are use. d on both sides. Active cooperation mentioned in documents secret service of Nazi Germany and Ukrainian patriots. There are given documents on Soviet KGB, using repressive methods to combat The peasants barely supported the new government, even the poor and middle peasants helped OUN, despite attempts by the NKVD and sow discord between them. Documents often mention the murder of Soviet activists and local people not resisted these acts. Documents reviewed in the report in the book published in abbreviated form, due to the presence of counter-intelligence methods, which is a state secret. Almost does not specify whether it is the original copy (handwritten, printed). There is no mention of the resolution on the documents. There are no notes left or document signed or not. In the notes filed when first mentioned brief biography of people. Often, it is only the position, sometimes no dates of birth and death, biography usually ends retirement, indicating the reason (illness, redundancy, mismatch position, committing an act which discredits the Soviet high rank officer). The latter often. Most of these outputs was in 1953–1956 years. In the biographies of leaders of the Ukrainian liberation movement often found factual errors, as repeatedly wrote Ukrainian historians. An interesting point is the lack of biographical information and further fate caught nationalists even further at the mention of those arrested are often given notice of the conviction indicates the article number often the judgment of rehabilitation for lack of evidence (usually 1990 and 1991, although there are references to the rehabilitation, mostly communists during the Khrushchev thaw). Missing data storage location of the document indicated a central archive of FSB (FCS) of Russia.

Key words: Soviet counterintelligence; OUN; NKVD; NKGB; World War II; sources.

© А. В. Угач, 2016

Постановка проблеми. Крім наукового інтересу, важливість порушеної у статті теми зумовлена також суспільними вимогами сьогодення, коли настала потреба написати об'єктивну історію національно-визвольної боротьби на тлі суперечливих процесів становлення радянської влади в Україні, в яких значну роль відіграло протистояння спецслужб.

Отже, актуальність теми пов'язана з необхідністю широкого вивчення і залучення нових джерел з історії протистояння органів безпеки та українських націоналістичних формувань, з потребою написання об'єктивної історії українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Другої світової війни буде неповною, якщо оминати боротьбу спецслужб. Однак ця боротьба через специфічну діяльність органів безпеки мало відображена у працях істориків. Крім того, доступ до документів спеціальних органів зазвичай ускладнено. І якщо протистоянню радянських і німецьких розвідок присвячено достатньо літератури¹, то праць з історії протидії радянських органів безпеки українським націоналістичним формуванням значно менше². Та, попри велику зацікавленість подібною тематикою як серед українських, так і серед російських дослідників, значний пласт уже опублікованих джерел залишається маловивченим. Особливо це стосується документів радянських органів державної безпеки.

Незважаючи на помітний останнім часом прогрес в історичному джерелознавстві на пострадянському просторі та відкриття раніше не відомих або не доступних архівних фондів, до цього часу не всі документи, що стали справжнім надбанням історичної науки, було ретельно проаналізовано. Остання обставина потребує наполегливості й об'єктивності в пошуку правди, хоч би якою несподіваною й можливо небажаною вона не була. Потреба в аналізі документів спецслужб назріла давно. Особливо це стосується протистояння радянських спецслужб та українського націоналістичного руху.

Новизна дослідження полягає у спробі визначення інформативних можливостей маловивчених як в українському, так і в російському науковому просторі матеріалів, опублікованих документів спецслужб, присвячених протистоянню радянських органів державної безпеки й українських націоналістичних формувань.

Мета статті – аналіз документів органів державної безпеки СРСР, в яких відображено боротьбу з українськими націоналістичними формуваннями у перший період Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Історія протистояння українських націоналістів і радянських органів держбезпеки розпочалася ще задовго до 17 вересня 1939 р., тобто з моменту переходу радянською армією кордону Польської держави. Так,

¹ Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. – К., 2011. – Кн. 2. – С. 279–310; Історія розвідки та контррозвідки в Україні: курс лекцій / Д. Веденєєв, В. Пилипчук, В. Сідак та ін. – К., 2010. – Ч. 2; Чайковський А. С. Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К., 2013 та ін.

² Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959. Документи і матеріали / за ред. П. Соханя. – К., 2002. – Т. 4. – Кн. 1. 1943–1945 та деякі ін.

уже 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія підписав наказ № 001064 “Об оперативных мероприятиях в связи с проводимыми учебными сборами”³. Відповідно до наказу, наркому внутрішніх справ УРСР І. О. Серову наказувалося виділити 50 осіб оперативних працівників НКВС України і 150 осіб оперативно-політичних працівників прикордонних військ, “перекинувши” їх до Києва на 22 годину 9 вересня. Також до Києва у розпорядження І. О. Серова було відправлено 30 оперативних працівників УНКВС, 30 оперативно-політичних працівників з Ленінградської області та ще 10 осіб з апарату НКВС СРСР. На їх основі в Київському особливому військовому окрузі організувалися 5 оперативно-чекістських груп, які було розподілено за армійськими групами, створеними для введення військ на територію Західної України. З Київського прикордонного округу було виділено батальйон прикордонних військ (300 чол.) для забезпечення роботи цих груп. Нарешті, спеціально в Україну було відряджено заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. М. Меркулова. Уже наступного дня Серов відвідував про виділення працівників і комплектацію оперативних груп⁴.

15 вересня 1939 р. на ім'я В. М. Меркулова та І. О. Серова надійшла директива наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія щодо діяльності оперативних груп НКВС на території Західної України і Білорусії⁵.

З директиви зрозуміло, що основним завданням, яке ставилося перед органами безпеки, було оперативне освоєння нових територій, арешт керівників нерадянських політичних організацій, повний контроль за їх політичною діяльністю. Цікавий у цьому документі пункт 16: “Конфискации фуража и продовольствия у населения избегайте. Необходимый фураж и продовольствие покупайте у населения за наличные в советских рублях, объявив населению, что стоимость – курс рубля – равна стоимости – курсу – злотого...”⁶. Спираючись на нього, російські автори пишуть про неможливість пограбувань місцевого населення з боку радянських військових.

Незважаючи на плутанину перших днів, або “бардак”, як зазначено в джерелах⁷, радянські органи вже 28 вересня 1939 р. відвідувались про те, що тільки опергрупою в районі м. Чортків, Коломия, Печеніжин, Косів, Снятин і Станіслав на 27.09.1939 р. було заарештовано 923 людини, серед яких колишні поліцейські (513), офіцери польської армії (126), активні члени українських партій УНДО, ОУН, УПСР, УСДРП (109). Тільки у Львові на цю дату було закінчено 10 слідчих справ щодо “українських націоналістів”⁸. Цей документ демонструє надзвичайну швидкість, з якою формувалися справи, адже 10 справ за 10 днів – це дуже швидко. За кількістю заарештованих протягом того часу активні члени українських партій посідають третє місце, їх випереджають лише колишні поліцейські та офіцери

³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. докум. / под ред. С. В. Степашина. – М., 1995. – Т. 1. Накануне. – Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – С. 70–73.

⁴ Там же. – М., 1996. – Т. 1. Накануне. – Кн. 2 (1 января – 21 июня 1941 г.). – С. 74.

⁵ Там же. – Кн. 1. – С. 79–81.

⁶ Там же. – С. 81.

⁷ Там же. – С. 88–90.

⁸ Там же. – С. 96–97.

польської армії. Все це дає підставу стверджувати, що до цих справ і арештів готувалися завчасно.

Протягом 22 березня – 25 квітня 1940 р. оперативно-чекістською групою на Волині було закінчено справу проти української націоналістичної організації УНАКОР (“Вільне козацтво”), причому, як зазначалось у документі, “... по делу был допрошен руководитель этой организации Бурак Е. К., давший показания, что он нелегально был перебросен в феврале 1940 г. из Германии в СССР националистическим центром для подготовки вооруженного выступления против Советской власти”. Крім того, далі в документі згадується якийсь Гайдюк – нібито теж керівник оунівської організації на Волині, який так само прибув із Німеччини для організації контрреволюційної діяльності⁹. Подібний документ у збірнику стосується Тернопільської області¹⁰. Подальша доля цих людей невідома, хоч можна цілком здогадуватися, що саме на них чекало. Цей факт доволі симптоматичний, оскільки в більшості випадків упорядники збірника намагались стежити за подальшою долею людей, які згадувались у документах, навіть якщо це були звичайні перебіжчики.

“10 марта 1940 г. штабом краковской краевой экзекутивы было принято решение о подготовке и переброске руководящих оуновских кадров на территорию Вольнской области с целью создания там штаба по подготовке вооруженного восстания”, – таку інформацію подано наприкінці документа без будь-яких посилань на джерела.

Так, в орієнтуванні Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР № 4/66389 “Об оперативных мероприятиях по пресечению подрывной деятельности германской разведки” зазначалося, що нібито “українських націоналістів” масово використовує німецька розвідка для активного проникнення на радянську територію. Фактично російські упорядники у формуванні збірника документів і підготовці його до друку всіляко намагались показати, що “українські націоналісти” і німецька розвідка діяли разом¹¹.

Іншим цікавим документом є спецповідомлення НКВС УРСР № 4500/СН у ЦК КП(б)У про роботу агента УДБ НКВС УРСР “Украинца” від 3 грудня 1940 р. Згідно з ним, цей агент повідомляє про результати своєї закордонної поїздки до Польщі, під час якої він роздобув свідчення про причини розколу ОУН на “мельниківців” і “бандерівців”. У резолютивній частині документа підбивається підсумок, що цей розкол виключає можливість співпраці між двома групами “українських націоналістів”. Крім того, така ситуація, на думку агента, полегшує боротьбу радянських органів держбезпеки з націоналістичним підпіллям на Західній Україні. Досить цинічно зазначено про установаження місцезнаходження батька Степана Бандери з метою подальшого його використання в оперативних комбінаціях. У біографіях лідерів націоналістичного підпілля, поданих у примітках до документа, є фактичні помилки, на що, наприклад, указав у рецензії на зазначене видання Олександр Гогун¹². У стислій біографії Є. Коновальця не було зазначено, що його

⁹ Там же. – С. 172–173.

¹⁰ Там же. – С. 184–186.

¹¹ Там же. – С. 280–281.

¹² Гогун О. Рец. на кн.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1311 с. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К. ; Х., 2010. – № 1 (34). – С. 398–412.

смерть стала наслідком спецоперації радянських спецслужб, про що, зокрема, писав у власних мемуарах безпосередній виконавець вироку П. А. Судоплатов¹³.

Незважаючи на вищезазначене, у циркулярі від 10 квітня 1940 р. зазначалась необхідність посилити боротьбу з “українським націоналістичним підпіллям”, оскільки воно, за даними НКВС, готувало повстання, яке мало розпочатися навесні 1941 р.¹⁴

Уже через 5 днів у доповідній записці від наркома держбезпеки УРСР П. Я. Мешика секретареві ЦК КП(б) України М. С. Хрущову повідомлялося про необхідність вжити заходів із ліквідації опорних баз ОУН на Західній Україні, оскільки “в умовах підтримки націоналістів місцевим населенням важко вести боротьбу”¹⁵. Для цього пропонувалося сім’ї націоналістів репресувати, власність конфіскувати, виселити “куркулів” у віддалені райони СРСР, а їхню власність віддати колгоспам.

Зазвичай у радянській літературі констатувалося, що союзниками радянської влади на селі були середняцько-бідняцькі верстви населення, однак, згідно із директивою рівненського управління НКВС-НКДБ, навіть вони підтримували націоналістів¹⁶. Для того щоб привернути їх на свій бік і не залишитися без будь-якої підтримки у західноукраїнському селі, чекістам наказувалося не заарештовувати низовий актив ОУН, оскільки він складався майже повністю з бідняків і середняків, домагатись від них визнати себе оунівцями і після цього відпускати, створюючи таким чином імідж доброї влади, а також вести роз’яснювальну роботу для того, щоб бідняки і середняки більше не співчували оунівцям.

Згідно з іншим документом на 22 год 22 травня 1941 р. проводилось виселення сімей репресованих або учасників націоналістичних формувань із Західної України, які перебували в нелегальному становищі, причому було “ізъято” 3073 сім’ї або 11 329 чоловік. Усього планувалося виселити 3110 сімей або 11 476 чоловік¹⁷. У випадку, коли “нелегал” здавався новій владі, його сім’ю повертали, однак члени родини й надалі мали перебувати під пильним оком органів держбезпеки і могли бути повторно виселені¹⁸.

Проте, незважаючи на всі вжиті заходи, українські націоналістичні формування продовжували активно діяти. Наприклад, в орієнтуванні Третього управління НКДБ СРСР про діяльність нелегальних антирадянських націоналістичних формувань у західних областях УРСР і БРСР зазначалося, що найактивнішими були ОУН (Організація українських націоналістів), УНО (Українське національне об’єднання) та “Гетьманці”¹⁹. У документі подана стисла історія виникнення кожної організації і тодішнє її становище на західноукраїнських землях. ОУН у документі зв’язують із

¹³ Органы государственной безопасности... – Кн. 1. – С. 283–287; Судоплатов П. А. Победа в тайной войне. 1941–1945 годы. – М., 2005; *его же*. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. – М., 2005; *его же*. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М., 1997.

¹⁴ Органы государственной безопасности... – Кн. 2. – С. 85–86.

¹⁵ Там же. – С. 99–100.

¹⁶ Там же. – Кн. 1. – С. 118–120.

¹⁷ Там же. – С. 155–154.

¹⁸ Там же. – Кн. 2. – С. 155–156.

¹⁹ Там же. – Кн. 1. – С. 172–187.

німецькою розвідкою, а в примітках укладачі збірника зазначають, що про співпрацю німців і ОУН на Нюрнберзькому процесі у грудні 1945 р. говорив колишній заступник начальника Абвер-2 Ервін Штольце. Крім того, у документі значну увагу приділено Краківському проводу УПА, а в примітках його ув'язано з Абверштелле Краків, про що в самому документі не згадується. Також документ окреслює структуру ОУН на Західній Україні: крайова екзекютива у Львові, окружні, повітові, надрайонні та районні організації. Найнижча ланка – сільські осередки на чолі із сільським комендантом, побудовані за принципом “трійок” і “п’ятірок”. Зазначено й розбіжності у тактиці “бандерівців” і “мельниківців”, оскільки перші відстоювали активну боротьбу, а другі зайняли вичікувальну позицію. Документ констатує, що майже завжди під час арештів оунівці чинять збройний опір та здійснюють самогубство.

В іншому ориєнтуванні від 31 травня 1941 р., присвяченому виключно оунівському підпіллю²⁰, зазначається, що на той час склались умови для глибокого агентурного проникнення в Організацію українських націоналістів. По-перше, це було зумовлено розколом на “мельниківців” і “бандерівців”, в основі якого, на думку радянських контррозвідників, лежала різниця в тактичних підходах до ведення боротьби за українську незалежність. “Мельниківці” вважали, що необхідно берегти агентуру для подальшої боротьби, водночас “бандерівці” виступали за активну роботу на радянських територіях. По-друге, згідно з документом, на кордоні з Польщею НКВС вдавалося виловити більшу частину засланої агентури²¹.

В оглядах 6-го відділу 3-го управління НКДБ СРСР щодо “антирадянських проявів і найважливіших подій за квітень – травень 1941 року” в розділі, присвяченому оунівському підпіллю, зазначається, що найбільше таких “фактів” було на Західній Україні та що, незважаючи на збільшення агентури, не завжди вдається своєчасно запобігти “антирадянським виступам”. Так, із 69 “актів” за квітень заздалегідь було відомо лише про 16²². У подібному огляді, але складеному НКДБ УРСР за січень–червень 1941 р., зазначалося, що на 15 липня 1941 р. на Західній Україні було зареєстровано 51 “политбанду” загальною чисельністю 274 особи, а далі наказувалося в найкоротші терміни посилити боротьбу з ними²³.

Комплексний аналіз подібних документів доводить, що протистояння радянських спецслужб і українських націоналістичних формувань було досить активним і не відрізнялося перебірливістю методів, які використовували обидві сторони. Підготовку до наступу на українські націоналістичні організації радянська сторона розпочала задовго до початку війни, про що свідчить швидкість, з якою органи НКВС-НКДБ заарештовували їх активних членів відразу після вступу на територію Західної України радянських військ. Однак остаточно зламати опір українців їм не вдалося. Часто в документах згадується про нібито співпрацю спецслужб гітлерівської Німеччини й українських патріотів. Однак, за винятком посилення на матеріали Нюрнберзького процесу, тут ніяких фактичних підтверджень не подається. Ця співпраця тільки категорично й безапеляційно констатується. Також у збірнику наводяться документи

²⁰ Там же. – С. 188–192.

²¹ Там же. – С. 192.

²² Там же. – Кн. 2. – С. 240–247 и др.

²³ Там же. – С. 234–236.

про використання радянськими чекістами різноманітних жорстоких репресивних методів боротьби. Це і виселення сімей учасників організацій українських націоналістів і людей, які їх підтримували (“куркулів”). Незважаючи на розкол серед “українських націоналістів”, їм все ж вдавалося протистояти величезній машині радянської держбезпеки. Практично в кожному документі йдеться про необхідність “посилення боротьби”, однак весь час указується і на “неефективність вжитих заходів”. Як уже зазначалося, селянство майже не підтримувало нову владу, навіть середняки і бідняки допомагали оунівцям, незважаючи на всі спроби НКВС і НКДБ посягти між різними верствами ворожнечу. Документи часто згадують про вбивства радянських активістів і про те, що місцеве населення не перешкоджало цим акціям.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проаналізовані документи російського збірника переважно опубліковані в скороченому вигляді із численними купюрами, що пояснюється укладачами наявністю в їх змісті “методів контррозвідальної роботи”, які є державною таємницею. Упорядники майже ніколи не зазначають оригінальність документа, тобто те, чи це чернетка, оригінал або копія (рукописна, друкована, засвідчена). Майже в усіх археографічних легендах документів немає вказівок про резолюції. Не зазначено також, чи був документ підписаний. У легендах до документів під час першого згадування подано стислі біографії осіб, які в них фігурують. Часто це лише перелік посад, які обіймала людина. Іноді немає дат народження і смерті, а біографія зазвичай закінчується виходом на пенсію із зазначенням причини (хвороба, скорочення штатів, невідповідність посаді, вчинок, який “дискредитує високе звання радянського офіцера” (найчастіше) тощо). У біографіях діячів українського визвольного руху часто наявні фактичні помилки, на чому наголошував Олександр Гогун²⁴. Характерною особливістю більшості опублікованих документів є відсутність у них будь-яких біографічних відомостей про подальшу долю арештованих “українських націоналістів”. Натомість нижче часто подається примітка про їх за судження, зазначається стаття, часто номер рішення суду про реабілітацію за відсутності складу злочину (найчастіше це 1990 і 1991 рр., хоч є і згадки про реабілітацію окремих комуністів у роки хрущовської відлиги). Немає в публікаціях і відомостей про місце зберігання документів. Інформаційна цінність таких опублікованих документів полягає в тому, що вони показують протистояння українських націоналістичних організацій і спеціальних служб СРСР так, як воно доводилось до відома вищому керівництву країни. Вони демонструють протистояння без прикрас, як бачили автори документів, на відміну від більшості радянських видань, де дійсність прикрашалася. До збірника документи відбирались однозначно цілеспрямовано з метою показати зв'язки українських націоналістичних організацій з німецькою розвідкою. Використовувати такі матеріали загалом можна під час вивчення загального курсу історії України періоду Другої світової війни, в розробці спецкурсів з історії України середини ХХ ст., історії радянської держави, історії Другої світової війни, а також історії радянських органів державної безпеки. Однак такі археографічні публікації, як і зміст уміщених у них документів, обов'язково потребують зваженого критичного підходу від дослідників.

²⁴ Гогун О. Рец. на кн.: Радянські органи державної безпеки. – С. 398–412.